

Spår efter en tidig Jerusalemsfärd

Av Rune Edberg

Edberg, R., 2006. Spår efter en tidig Jerusalemsfärd. (Traces of 11th century pilgrims to Jerusalem.) *Fornvännen* 101. Stockholm.

Among the 11th century entries in the Liber Vitae of Reichenau (Augia) convent at Lake Bodensee, some may tentatively be attributed to pilgrims belonging to the Jarlabanke family known from a number of coeval runic inscriptions in Uppland.

Rune Edberg, Aprikosgatan 39, SE-165 60 Hässelby
rune.edberg@telia.com

Reichenau (latin: Augia) är ett på 700-talet grundat benediktinkloster på en ö i Bodensjön i sydligaste Tyskland. Under ottonsk tid inleddes där en stark uppblomstring vilken bland annat tog sig konstnärliga uttryck i fresk- och bokmåleri. Klostret blev också ett lärdomscentrum. Ön är för övrigt sedan några år ett av de av Unesco deklarerade världsarven.

I klostret fördes från och med 800-talet en s.k. broderskapsbok som förtecknade inte bara de egna munkarna utan också namn på välgörare och donatorer, munkar i andra kloster i Europa som man stod i ömsesidig liturgisk förbindelse med samt besökande av alla slag. De som fick namnet inskrivet i broderskapsboken, också känd som »livets bok», försäkrades om ständiga böner för sin välgång och salighet. Sammanlagt finns omkring 38 000 namn i handskriften, som är bevarad i original i centralbiblioteket i Zürich. Den publicerades 1884 av P. Piper och i en faksimilutgåva med utförliga kommentarer av J. Autenrieth et al. 1979.

Eftersom boken innehåller omkring 700 namn med skandinavisk klang, antecknade på 1000- och 1100-talen, är den en källa av uttalat nordiskt intresse. Den blev således på 1920-talet föremål för en undersökning av två forskare i Köpenhamn (Jónsson & Jørgensen 1923). Deras arbete återopades nyligen i en svensk avhand-

ling (Carelli 2001, s. 244 f) och tack vare detta blev jag uppmärksam på Reichenauboken.

De nordiska namnen finns utspridda på 18 sidor i handskriften. Anteckningarna har gjorts av präster eller munkar, förmodligen i samband med mässor där besökande pilgrimer deltagit. Namnen har återgivits som skrivarna uppfattat dem.

Uppgifter om varifrån pilgrimerna kommit saknas (med ett undantag, där en grupp på 13 islänningar identifierats). Direkta dateringar saknas också och endast i ett par fall lyckades det Finnur Jónsson att placera några namn inom någorlunda snäva kronologiska ramar. Han ansåg sig emellertid inte kunna identifiera något namn med någon känd nordisk person (Jónsson & Jørgensen 1923).

Ett litet antal nordiska pilgrimsfärder på 1000- och 1100-talen till de stora vallfartsorterna Jerusalem, Rom och Santiago de Compostela är kända från skriftliga källor (Andersson 1989 s. 161 f; *KLNM*, itinerarier, pilegrim, pilgrimsvejer, rejser).

För kungar och makthavare var Rom under första hälften av 1000-talet av politiska skäl det viktigaste pilgrimsålet. Knut den store reste dit 1027 för att närvara vid Konrad II:s kejsarkröning. Han sammanträffade då med påven och bad vid Petri grav men fick samtidigt träffa

Fig. 1. Östens namn på runstenen U135 vid Broby bro, Täby, uppsatt av sönerna Ingefäst, Östen och Sven efter faderns död på pilgrimsfärd till Jerusalem. Foto förf. —Östen's name on the rune stone U135, Täby.

en rad andra europeiska monarker som befann sig där i samma ärende. För Knut var färdens syfte att som nyetablerad kristen imperiebyggare förhöja sin internationella prestige (Robertson 1925 s. 127 f; *KLNM*, pilgrim).

Vad gäller Jerusalem så ökade strömmen av pilgrimer dit från västerlandet kraftigt från och med 1020-talet. Det fanns tre huvudskäl till att genomföra en så lång resa. Somliga pilgrimer hade fått sig färden ålagd som bot av sin bikt-fader. Andra var botfärdiga personer som reste på eget initiativ och en tredje kategori reste för att dö och bli begravda i det heliga landet (Harrison 2005, s. 40).

Uppländska vittnesbörd

Pilgrimsfärder till Jerusalem nämns på två uppländska runstenar. På den numera förvunna U605 (Almare-Stäket, Kungsängens socken) omtalade Ingerun att hon ämnade ge sig iväg till Jerusalem. Den andra, U136 (Broby bro, Täby socken), står ännu kvar nära sin ursprungliga plats. Inskriften lyder »Estrid lät resa dessa stenar efter Östen, sin man, som drog till Jerusalem och dog borta i Grekland» (UR). Parstenen U135 är rest samtidigt av sönerna Ingefäst, Östen och Sven och berättar att de anlagt en hög och en bro (fig. 1). Högen, tydligen en kenotaf som ingått i ett monument över den i

Grekland kvarblivne familjefadern och pilgrimen, finns utsatt på äldre lantmäterikartor men är numera bortodlad. Ornamentiken på de två runstenarna hör till typ Pr2 vilken kan dateras till ca 1010–1050 (Gräslund 1991; 1992).

Estrid, Östens änka, blev stammoder för den inom runstensforskningen välkända Jarlabanke-ätten. Efter Östens död gifte hon nämligen om sig och fick tillsammans med sin nye make, Ingvar i Harg (Skånela socken) flera barn. Estrids avkomlingar tycks ha dominerat stora delar av Täby- och Vallentunabygderna under 1000-talet, och tack vare det stora antal runinskrifter som kan knytas till familjen har flera försök gjorts att pussla ihop släkträden. Minst fyra generationer kan följas (Gustavson & Selinge 1988; Larsson 1996).

Att det går att knyta förhistoriska gravar till namngivna personer är som bekant sällsynt. Men vid en arkeologisk undersökning vid Broby bro 1995 påträffades tre kristna skelettgravar, varav en kvinnograv för vilken utgrävaren Lars Andersson (1999) föreslagit att den kunde vara just Estrids. Graven var så placerad att den legat närmast kant i kant med Östens hög. Skelettet var för Mälardalsförhållanden välbevarat och bestämdes som en kvinna på över 60 år. Kroppen hade lagts med armarna längs sidorna i en stockkista som orienterats i öst-väst. Trots att

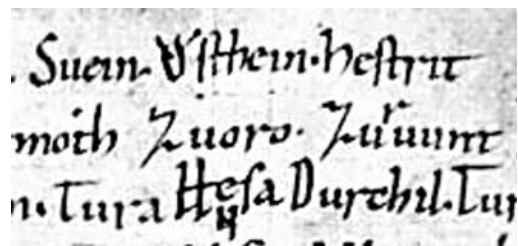

Fig. 2. Sven, Östen, Estrid och andra skandinaver i broderskapsboken från Reichenau. Faksimil efter Autenrieth et al. 1979 (detalj). —Sven, Östen, Estrid and other Scandinavians in the Reichenau *Liber Vitae*.

den gravlagda varit kristen var gravgåvorna rikliga och rangbetecknande. Där påträffades två mynt, ett helt och ett fragmentariskt. Det hela var präglat för furstbiskop Adaldrich, regent i Basel mellan 1025 och 1040. Myntfragmentet var också det tyskt men oidentifierbart. Vidare påträffades tre vikter och en liten silverring. Allt hade legat i ett låst tygbeklätt träskrin som tillsammans med sin nyckel placerats vid den dödas fötter.

Andersson (muntl. medd. 2006) har på dessa grunder och utifrån den arkeologiska kontexten i övrigt beräknat att den på runstenen nämnda färden till Jerusalem bör ha ägt rum omkring 1030–1040 och att Estrid dött omkring 1080.

Eftersom en långresa av detta slag krävde stora resurser kan vi nog anta att Östen var en förmögen jordägare. Den egendom som arvtagaren Jarlabanke två generationer senare skröt om (med runinskrifter som »ägde själv hela Täby...» (U127, 164, 165, 212, 261) och »ägde hela detta hundare» (U212) kan antas ha grundlagts eller åtminstone utökats av Östen.

»Östen» är inget ovanligt vikingatida namn. I hela runinskriftsmaterialet finns 52 namnbärande vilket gör det till det tionde populäraste mansnamnet. »Astrid/Estrid» har 14 namnbärande vilket i sin tur gör det till det tionde kvinnonamnet i ordning (Nordiskt runnamnslexikon). »Estrid» var under tidigt 1000-tal ett högstatusnamn med namnbärande som Olof skötkonungs obodritiska drottning, hans frillodotter som blev Olav den heliges gemål och en dotter till Sven tveskägg, mor till Sven Estridsen.

Täbybor på vällfärd?

Bland de ca 700 nordiska namnen i broderskapsboken från Reichenau finns endast en »Östheim».

Astrid/Estrid förekommer däremot, med varierande stavningar, minst 14 gånger. (Det är inte säkert att alla namnen representerar skilda bärare.) Intressant nog är ett av dessa Estridnamn, stavat »Hestrit», noterat direkt efter den ende »Östheim». Detta är dessutom ett av endast två fall där E-et i Estrid skrivs aspirerat. Direkt före »Östheim» och »Hestrit» står »Suein» (fig. 2) och direkt efter dem följer en rad andra nordiska namn som Esbjörn, Åskatla, Tor och Torun. Det förfaller kunna handla om en grupp resande, huvudsakligen skandinaver, vilkas namn antecknats i en följd (handskriftens s. 151 hos Jónsson & Jørgensen 1923; Autenrieth et al. 1979).

»Östheim» tolkades av Finnur Jónsson som Eysteinn. Han kommenterade läsningen: »Er neppe – trots h’et– at forstå anderledes.» »Hestrit» tolkade Jónsson som Astridr/Estridr (Jónsson & Jørgensen 1923).

H-förslaget i »Hestrit» och h-et i »Östheim» – rör det sig om det redan i runsvenskan belagda så kallade Upplands-h:et? Denna uttalsegenhet hade en vidare utbredning under vikingatiden än i dag, när det främst förknippas med Roslagsskärgårdens mål (Österman = »Hösterman» och vice versa: vet hut = »vet ut»; Palm 2004, s. 340). Idén är lockande men hypotetisk. Om namnen Östen och Estrid förekommit var för sig i handskriften hade det varit svårt att argumentera för något slags samband. Men att de nu står omedelbart intill varandra bör kunna innebära att det är möjligt att pröva idén om att de är identiska med de från runstenarna kända makarna.

En vallfart från Skandinavien till Jerusalem kunde ta en rad olika vägar. Härbärgen efter benediktinskt mönster underlättade resandet. Den isländske abboten Nikulas Bergssons itin-

erarium från 1150-talets mitt redovisar t. ex. en väg över Augsburg och Salzburg till Brennerpasset som denne själv tillryggalagt. Många pilgrimer färdades också längs Rhendalen (*KLNM*, itinerarier, pilegrim, pilegrimsvejer, rejser).

Pilgrimer som följde Tysklands stora flod mot dess källor nådde så småningom Bodensjön. I denna vinodlande trakt med milt klimat kunde de samla krafter inför den ansträngande etappen över Alperna. Reichenau med ryktbara vackra kyrkor och många heliga relikier var även i sig en vallfartsort. Väl över Brennerpasset kunde sedan kosan ställas mot Venedig och andra hamnstäder vid Adriatiska havet där det gick att få båtlägenhet till Palestina.

Under 1000-talet förekom en mycket stor svensk import av tyska mynt från en lång rad präglingsorter. En genomgång (Hatz 1974, s. 38 f) av alla tyska mynt påträffade i Sverige t.o.m. 1969 uppvisade således 145 säkra Baselmynt från 52 fynd. På tysk botten cirkulerade mynt i huvudsak endast lokalt och regionalt.

Pilgrimsmärken kom inte i bruk förrän under 1100-talet (Andersson 1989, s. 161 f; Carelli 2001, s. 244 f; *KLNM*, pilgrimsmärken). Fynd av kristna mynt i skelettgravar bör, som i detta fall, förslagsvis kunna diskuteras också i termer av minnen från pilgrimsresor. Detta behöver inte stå i motsättning till att också se dem som Karonsmynt (om myntförande kristna gravar, jfr Broberg 1991).

Vid Broby bro undersöktes 1995 också en pojkggrav som troligen har koppling till Jarlabankeätten. Eventuellt handlar det om Östens och Estrids förste son, Gag, som av allt att döma dog ung och som är ihågkommen på runstenen U137, också vid Broby bro. I graven påträffades dels ett kvartsfragment av ett engelskt mynt slaget för Knut den store, dels ett halvt Andernachmynt slaget för Otto III (Andersson 1999). Andernach ligger också vid Rhen. Orterna Andernach-Basel-Reichenau ligger i själva verket som ett pärlband längs en vid denna tid vanlig pilgrimsväg. Sambandet är obevisbart men tål att antydast.

Det vore mycket lockande att få dra slutsatsen att Östen och Estrid besökt Reichenau på sin väg mot det heliga landet. Men tyvärr förefaller det kronologiska glappet vara väl stort

mellan den ovannämnda arkeologiska dateringen från Broby bro och den datering som kan göras med hjälp av handskriften.

Det pergamentblad (s. 151 i den bundna boken) där de i detta sammanhang intressanta namnen står har en primär text i vars marginaler namnen skrivits in. Denna text nämner flera historiskt identifierbara personer som kardinalen, biskop Otho av Ostia (senare påve under namnet Urban II). Denne nämns som besökande i Reichenau 1084. Samtidigt bedömer utgivarna av handskriften att den aktuella sidan är tillkommen före 1100 (Autenrieth et al. 1979, s. XXI, LX). Därmed föreligger en tentativ datering till sent 1080-tal och 1090-tal, de dramatiska årtionden då investiturstriden rasade som hetast och det första korståget proklamerades. Idén om enskild botgöring hade under 1000-talet utvecklats till idén om botgöring genom att delta i krig för att befria det heliga landet.

Det skiljer därmed ögonskenligen två generationer mellan runstenarna å ena sidan och Reichenaubokens anteckning å den andra. Men det finns en faktor som eventuellt kan krympa detta tidsspänn en smula. Namnen skrevs nämligen oftast in i broderskapsboken efter att först ha antecknats i koncept, på lösa listor. Dessa fördes in i klump vid lämpligt tillfälle. Pilgrimsbesöken kan därför ha ägt rum ett bra tag innan de blev inskrivna, kanske åravis (jfr Jørgensen & Jónsson 1923; Autenrieth et al. 1979, s. LXXV).

Kanske behöver runstenskronologin justeras, men det finns ytterligare en möjlig förklaring som skulle medge ett samband mellan Östen i Täby och Östen i Reichenau. I broderskapsboken finns nämligen många exempel på att inte bara levande personer, utan också avlidna, blivit inskrivna. I vissa fall skildes grupperna åt under olika rubriker, i andra inte (Autenrieth et al. 1979, s. LXXIXf).

Vi vet inte om Östen – och Estrid? – kom fram till Jerusalem. Kanske dukade Östen, en äldre man, under för strapatserna under utresan på någon plats som lydde under Bysans (m.a.o. i runstensens »Grekland») varefter Estrid återvände hem.

Av U135 framgår att paret Östen och Estrid hade en son vid namn Sven, troligen deras yngsta eftersom han står sist. Namnet Sven var

enligt runmaterialet, där det har 148 bärare (Nordiskt runnamnslexikon), det i särklass vanligaste under skandinavisk vikingatid (erövrarkungen Sven tveskägg var väl mången faders idol), och i Reichenauboken står det elva gånger (Jørgensen & Jónsson 1923). En av dessa Sven har fått sitt namn noterat omedelbart före Östen och Estrid. Kan det vara den från U135 kände yngste sonen? Om denne varit helt ung när fadern dog kan han 1085 ha nått dryga 50-årsåldern. Kanske var det han som i sin tur var ute på pilgrimsfärd och i Reichenau bad prästen anteckna också sina avlidna, kristna föräldrars namn i »livets bok». Kanske ämnade Sven fullfölja den Jerusalemsfärd som fadern inte mäktat med? Och så blev de alla ihågkomna in i våra dagar, inte bara på runstenar, utan också på pergament.

Referenser

- Andersson, Lars (utst.-chef), 1989. *Pilgrimsmärken och vallfart*. Lund.
- Andersson, Lars (arkeolog), 1999. *Jarlabankeättens gravplats vid Broby bro*. Rapport 1999:4 från Stockholms läns museum. Stockholm.
- Autenrieth, J. et al. (red.), 1979. *Das Verbrüderungsbuch der Abtei Reichenau*. Monumenta Germaniae Historica. Libri memoriales et necrologia. Nova series, I. Hannover.
- Broberg, A., 1991. Religionsskifte och sockenbildning i Norduppland. Ferm, O. (red.). *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. Stockholm.
- Carelli, P., 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund.
- Gräslund, A.-S., 1991. Runstenar – om ornamentik och datering. *Tor*. Uppsala.
- 1992. Runstenar – om ornamentik och datering II. *Tor*. Uppsala.
- Gustavson, H. & Selinge, K.-G., 1988. Jarlabanke och hundaret. *Namn och Bygd* 76. Uppsala.
- Harrison, D., 2005. *Gud vill det. Nordiska korsfarare under medeltiden*. Stockholm.
- Hatz, G., 1974. *Handel und Verkehr zwischen dem Deutschen Reich und Schweden in der späten Wikingerzeit: die deutschen Münzen des 10. und 11. Jahrhunderts in Schweden*. Stockholm.
- Jónsson, F. & Jørgensen, E., 1923. Nordiske Pilgrimnavne i Broderskapsbogen fra Reichenau. *Aarbøger for nordisk Oldkundighed og Historie* III:13. Köpenhamn.
- KLNM. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Malmö 1956–1978.
- Larsson, M.G., 1996. Tvegifte i Täby? Några synpunkter på Jarlabankestenarnas datering och placering. *Fornvännen* 91.
- Libri confraternitatum Sancti Galli, Augiensis, Fabariensis*. Edidit P. Piper. Monumenta Germaniae Historica. Necrologia Germaniae. München 1983 (orig. Berlin 1884).
- Nordiskt runnamnslexikon*. 4:e versionen 2002. Språk- och folkminnesinstitutet, Uppsala. (www.sofi.se)
- Palm, R., 2004. *Vikingarnas språk*. Stockholm.
- Robertson, A.J., 1925. *The laws of the kings of England from Edmund to Henry I*. Cambridge.
- UR = *Upplands runinskrifter*. Utg. av Elias Wessén och Sven B.F. Jansson. Stockholm 1940–1958.

Summary

According to the rune stone U136 at Täby, Uppland, a man named Östen had set out for Jerusalem and died in Greece. Östen belonged to the first historically attested generation of the Jarlabanke family, members of which erected a large number of rune stones in the region during the 11th century. U136 was commissioned by Östen's widow, Estrid, and another stone, U135, was erected nearby by the couple's three sons. Östen was also commemorated with a cenotaph mound. During rescue excavations at the site in 1995, several Christian-style graves were found, among them one identified as probably Estrid's. It was situated at the edge of the mound's original site (it had been destroyed long ago by cultivation) near the rune stones.

Östen was probably a wealthy landowner, belonging to the newly Christianized aristocracy of the Lake Mälaren area. Judging from the rune stones' chronology, coin dates and archaeological interpretation of the general context, Östen's pilgrimage would have taken place in the 1030s.

On their way to Rome or Jerusalem, large numbers of pilgrims visited the important monas-

tery of Reichenau (Augia) on an island in Lake Bodensee, south Germany. In the Reichenau *Verbrüderungsbuch* or *Liber Vitae* manuscript, about 700 Scandinavian names are to be found. Among the 11th century entries, Östen, Estrid and perhaps other members of the Jarlabanke family may tentatively be identified.

In favour of this conclusion, the books one and only Östen ("Östhein") among the entries is immediately followed by an Estrid ("Hestrit").

There are however chronological problems. The mentioned entries in the *Liber Vitae* seem to have been made in the 1080s or 1090s, apparently too late for Östen's pilgrimage. However, deceased people's names were sometimes also recorded in the book among those of the living, and Östen's and Estrid's may have been added after their death. Immediately preceding their names is the name Sven. This may very well have been the couple's youngest son, performing a pilgrimage in his father's footsteps, encouraging the clerk at Reichenau to include his deceased pious parents' names in the book, to ensure prayers for the souls of all of them.